

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.13.05>

Julian K. Janczak

PROBLEMY DEMOGRAFICZNE WSI ŚRODKOWEJ POLSKI
W OKRESIE LIKWIDACJI STOSUNKÓW DOMINIALNYCH

Tematyka i skład uczestników obecnej konferencji stwarzają dobrą okazję do zwrócenia uwagi na pewne dodatkowe, słabo dotąd dostrzegane uwarunkowania sprawy chłopskiej w Królestwie Polskim. Chodzi o potrzebę rozpatrywania tej sprawy i szeroko ujmowanych stosunków agrarnych zarówno przed, jak i po uwłaszczeniu w związku ze sferą zjawisk demograficznych na wsi. Odnosnie do okresu przed uwłaszczeniem chodzi o bliższe objaśnienie problemu, czy projekty i działania w zakresie reform pozostawały w jakimś ściślejszym związku z rozwojem demograficznym, tzn. czy można wtedy stwierdzić istnienie presji czynnika demograficznego na to, że kwestia uregulowania stosunków na wsi nie schodziła w zasadzie z porządku dziennego najważniejszych problemów do załatwienia; w odniesieniu do okresu po uwłaszczeniu — o rozpatrzenie kwestii wpływu reformy uwłaszczeniowej na przebieg procesów demograficznych na wsi, reakcji ludności w aspekcie ruchu naturalnego i mobilności terytorialnej na przeprowadzone w latach sześćdziesiątych XIX w. reformy oraz wpływu czynnika demograficznego na dalsze przekształcenia w strukturze społecznej i agrarnej wsi. Podniesiony problem ma zresztą znaczenie bardziej generalne, bo wiąże się z postulatem dostrzegania i uwzględniania roli czynnika demograficznego w dziejach Polski¹. W praktyce badawczej, poza pracami tematycznie bliskimi zagadnieniom demografii historycznej, nie jest to bowiem dotąd wymóg realizowany w dostatecznym stopniu.

Ważną rolę przypisuje czynnikowi demograficznemu Zbigniew Kuchowicz. Na przykład w konkluzji rozważań o stanie biologicznym lud-

---

¹ Wypowiadając się na ten temat S. Borowski, *O potrzebie badań nad przeszłością demograficzną Polski*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1967, t. 1, s. 3 pisał: „Procesy demograficzne były zawsze współdeterminantą przemian gospodarczych, społecznych, politycznych i kulturalnych”.

ności Polski² stwierdza on złagodzenie działania niektórych tzw. hamulców represyjnych w drugiej połowie XVIII w., a generalnie poprawę stanu biologicznego. Wpłynęło to w pewnym stopniu korzystnie na stosunki demograficzne. Przyrost naturalny nie był jednak duży z powodu wysokiej w dalszym ciągu umieralności niemowląt, umieralności z powodu ospy i gruźlicy. Stwierdza też istnienie współzależności między stanem gospodarki a stosunkami ludnościowymi. Ze stopniowym odrabianiem strat ludnościowych doznanych w przeszłości należy jego zdaniem łączyć powolny wzrost gospodarczy w drugiej połowie XVIII w. Przyspieszenie tempa wzrostu demograficznego i gospodarczego nastąpiło dopiero w końcu tego wieku, a więc było zbyt późno na wyrównanie zaległości w tych dziedzinach. Polska została zdystansowana przez państwa sąsiednie, co miało bardzo poważne następstwa, m. in. polityczne. Było to mianowicie jednym z ważnych czynników, które zaważyły na przebiegu wydarzeń w ostatnim dziesięcioleciu XVIII w. Niekorzystne w sumie kształtowanie się stosunków ludnościowych powinno być więc brańe pod uwagę w analizie przyczyn upadku Rzeczypospolitej. Uwzględnienie tego czynnika może pogłębić rozumienie i właściwą interpretację procesu dziejowego.

W drugiej połowie XVIII i w XIX w. w trwającym niezmiennie od stuleci porządku rozwoju ludności nastąpiły bardzo poważne zmiany, określane mianem rewolucji demograficznej lub modernizacją demograficzną. Zjawisko to jest różnie definiowane, m. in. jako długotrwały proces wzmożonego przyrostu naturalnego zapoczątkowany ustaniem działania hamulców represyjnych rozwoju ludności, a zakończony wprowadzeniem hamulców o charakterze prewencyjnym³. Do hamulców represyjnych zalicza się klęski nieurodzaju i głodu, epidemie i wojny, zaś hamulce prewencyjne odnoszą się do liczby i rozkładu potomstwa w czasie, regulacji urodzeń, odraczania małżeństw itp. Bezpośrednią przyczyną rewolucji demograficznej było załamanie się wysokiego poziomu umieralności i jej tendencja spadkowa. Do pośrednich należały przyczyny tego przełomu, a więc: zanik epidemii, ustanie głodów oraz wojen, długotrwałych i o szerokim zasięgu. Dalszymi pośrednimi przyczynami były: postęp w medycynie i higienie, wzrost liczby personelu służby zdrowia i szpitali, większa produkcja i lepsze zaopatrzenie w żywność.

² Z. Kuchowicz, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku*, Łódź 1972, s. 128—135.

³ S. Borowski, *Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie Środkowej i w niektórych krajach sąsiadujących*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1971, t. 4, s. 242.

Warto przytoczyć podstawowe ustalenia dotyczące tych zagadnień w niektórych krajach. W Anglii przyczyny rewolucji demograficznej nawarstwiały się przez dwa stulecia, a samo zjawisko wystąpiło stonkowo najwcześniej, bo już w drugiej połowie XVIII w.⁴ W związku z tym na przełomie wieków powstały poważne napięcia społeczne z powodu dysproporcji między przyrostem ludności a przyrostem środków jej utrzymania. Przywrócenie równowagi dokonało się przez uprzemysłowienie, emigrację zamorską i spadek płodności. Obniżyła się przez to presja demograficzna na rynek siły roboczej.

W wielu krajach Europy Środkowej hamulce represyjne zanikły dopiero na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. Powstały w ten sposób warunki do obniżenia się poziomu umieralności. Towarzyszyła temu wzmożona aktywność gospodarcza i uprzemysłowienie. Przeprowadzone w tym czasie lub wcześniej reformy agrarne stanowiły silny bodziec dla producentów rolnych i w rezultacie nastąpił także wzrost produkcji żywności.

Jak ustalił Tadeusz Ładogórski, na Śląsku wysoki przyrost naturalny nastąpił już w pierwszej połowie XIX w.⁵ Gospodarka i instytucje społeczne znalazły się wówczas pod przemożnym wpływem czynnika demograficznego. W poszczególnych regionach było więcej ludności, aniżeli można było w ówczesnych warunkach racjonalnie zatrudnić, odpowiednio wyżywić i pomieścić w mieszkaniach. Przy wolno postępującej urbanizacji i stosunkowo nielicznej emigracji szybko wzrastała liczba mieszkańców wsi i gwałtownie wzmagaly się procesy ich proletaryzacji. Znajdowało to wyraz m. in. we wzroście liczby robotników wiejskich i postępującym rozdrobieniu gospodarstw, pogłębionym jeszcze włączeniem części ziem włościańskich do obszarów dworskich. To stanowiło społeczną podstawę rosnącej radykalizacji ludności wiejskiej, która wyladowała się zwłaszcza w ruchach chłopskich Wiosny Ludów. W konkluzji T. Ładogórski stwierdza, że narastające na wsi ciśnienie demograficzne radykalizujące i rewolucjonizujące masy chłopskie było istotną cechą rozwoju demograficznego tej epoki. Wpływało ono na przemiany w strukturach społecznych wsi i równolegle przebiegające reformy agrarne.

Właściwa doba modernizacji demograficznej nastąpiła na Śląsku dopiero od przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w., kiedy współczynnik zgonów spadł na trwałe do poziomu 30‰ i poniżej.

⁴ *Ibidem*, s. 245—247.

⁵ T. Ładogórski, *Ludność*, [w:] *Historia Śląska*, red. S. Michalkiewicz, t. 2, 1763—1850, cz. 2, 1807—1850, Wrocław 1970, s. 84—125; idem, *Ludność Śląska na przełomie dwóch epok*, *ibidem*, t. 3, 1850—1918, cz. 1, 1850—1890, Wrocław 1976, s. 21—60.

Wzmagające się wtedy nadal ciśnienie demograficzne było rozładowywane przez rozwój przemysłu i urbanizację, rozwój handlu i innych usług oraz emigrację w głąb Niemiec lub za ocean.

Wypowiadając się na ten temat Stanisław Borowski stwierdza, że reformy przeprowadzone na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim w pierwszej połowie XIX w. zwiększyły pojemność ludnościową wszystkich regionów, przyczyniły się do wzrostu produkcji globalnej i towarowej żywności i społecznego podziału pracy⁶. W dalszej konsekwencji spowodowało to zwiększony przyrost naturalny, a w połączeniu z wynikami przesunięć między grupami społecznymi — zwiększenie liczby ludności bezrolnej. Cała ludność wiejska wywierała silny nacisk na ówczesną strukturę agrarną przez wysuwanie żądań wobec własnych rodzin posiadających ziemię, przez stawianie postulatów o charakterze społecznym i przez zwiększenie popytu na ziemię⁷. W rezultacie następowało rozdrabnianie gospodarstw. Emigracja i urbanizacja zmniejszyły nacisk demograficzny na strukturę agrarną.

Przechodząc do zasygnalizowania tych kwestii w warunkach Królestwa Polskiego trzeba w pierwszym rzędzie zwrócić uwagę na najbardziej elementarne czynniki egzystencji ludności i jej rozwoju, czyli na produkcję globalną i towarową żywności, a przede wszystkim na poziom konsumpcji spożywczej. Było to przedmiotem badań Tadeusza Sobczaka. W konkluzji szczegółowych obliczeń stwierdził on⁸, że w pierwszej połowie XIX w. wyżywienie ludności było niewystarczające. Produkcja była bowiem na takim poziomie, że ledwo starczało na pokonywanie pogranicza niedostatku. Wystarczył nawet częściowy nieurodzaj, by w kraju odczuwano dotkliwy brak żywności, a w rezultacie co najmniej ciężki przednówek. W porównaniu ze stanem w poprzednim stuleciu stanowiło to jednak mimo wszystko pewną poprawę i przy braku epidemii powodowało wzrost demograficzny. W przyjętej przez T. Sobczaka skali poziomów wyżywienia — ledwo dostateczny, dostateczny, pełnowartościowy i docelowy — wyżywienie w okresie Księstwa Warszawskiego kształtowało się mniej więcej w połowie wyżywienia dostatecznego, w dziesięciolecie przed reformą uwłaszczeniową ok. 70% tego wyżywienia, w latach osiemdziesiątych dochodziło prawie do normy, a w ostatnim dziesięcioleciu ubiegłego wieku przekroczyło nieco poziom uznany za dostateczny. Widać z tego, że prawie cały przyrost

⁶ S. Borowski, *Stosunki agrarne na ziemiach polskich wchodzących w skład Rzeszy Niemieckiej w latach 1870—1914*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 3, Warszawa 1970, s. 86—90.

⁷ *Ibidem*, s. 115.

⁸ T. Sobczak, *Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 1968, s. 253—254.

konsumpcji spożywczej dokonał się w drugiej połowie XIX w., a zwiększenie tempa przyrostu nastąpiło po reformie uwłaszczeniowej.

Jak w tej sytuacji przedstawiała się, najogólniej biorąc, sprawa rozwoju demograficznego Królestwa Polskiego? Należy na wstępie zauważyć, że w tej dziedzinie jest jeszcze daleko do ustaleń, które by nie wzbudzały poważnych zastrzeżeń. Badania nad ustaleniem podstawowych faktów są bardzo zapóźnione. Dopóki nie zostaną zaproponowane dane pewniejsze, trzeba się z konieczności posługiwać materiałami oficjalnej, wątpliwej jakości statystyki. Zostały one przedstawione w tab. 1.

Tabela 1

Rozwój zaludnienia Królestwa Polskiego w latach 1820—1900

Zaludnienie	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900
Ludność w mln	3,5	4,0	4,5	4,8	4,8	5,8	7,0	8,2	9,7
Wzrost w %	13,6	12,3	7,2	0,6	20,5	19,4	17,5	18,1	

Zródło: S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 213.

Można na pewno mieć poważne wątpliwości do tego, czy wielkość wskaźników w poszczególnych dziesięcioleciach odpowiada dokładnie wzrostowi rzeczywistemu i czy istotnie w XIX w. liczba mieszkańców Królestwa Polskiego się potroiła⁹. W stopniu trudnym do określenia przy obecnym stanie badań na wysokość wskaźników wzrostu wpływało dokładniejsze ujmowanie stanu zaludnienia. Choć liczby absolutne, a więc i wskaźniki wzrostu mogą być w przyszłości poddane korekcie, to rozkład wielkości wskaźników w czasie wydaje się dosyć znamieny. Chodzi tu o wysokie wskaźniki wzrostu w latach dwudziestych i trzydziestych, bardzo poważne załamanie w dwóch następnych dziesięcioleciach i ponowny wzrost od lat sześćdziesiątych XIX w.

Niezmiernie charakterystyczne są również dotychczasowe ustalenia dotyczące różnic w rozwoju demograficznym poszczególnych części Królestwa. Różnice te generalnie wyrażały się w wyższym tempie wzrostu ludności w zachodnich województwach (guberniach), zwłaszcza w woj. kaliskim i mazowieckim, czyli późniejszej gub. warszawskiej. Było to wynikiem zarówno migracji międzyregionalnej, jak i większej na zachodzie Królestwa pojemności ludnościowej. Wszystkie dane wskazują także, że przez cały XIX w. tempo przyrostu ludności miejskiej

⁹ Np. analiza urzędowej statystyki z początku XIX w. pozwoliła I. Gieysztorowej, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 89 skorygować stan zaludnienia Królestwa Polskiego w 1820 r. z 3,5 do 4,6 mln.

było wyższe niż ludności wiejskiej. W latach 1810—1827 ludność miast wzrosła o ponad połowę, w latach 1827—1858 o trzecią część, a do lat dziewięćdziesiątych uległa podwojeniu¹⁰. W tym czasie ludność wiejska zwiększała się odpowiednio o 16, 15 i 77%. W liczbach absolutnych przyrost ludności wiejskiej był jednak w tym czasie znacznie wyższy, nie mówiąc o tym, że również w wielu mniejszych miastach część mieszkańców zajmowała się rolnictwem.

Zmiany, które się w XIX w. dokonały w sferze stosunków demograficznych Królestwa Polskiego, wyraźniej widać w kształtowaniu się współczynników ruchu naturalnego (tab. 2).

Tabela 2

Współczynnik ruchu naturalnego ludności w Królestwie Polskim w latach 1820—1900

Współczynnik	1821— 1830	1831— 1840	1841— 1850	1851— 1860	1861— 1870	1871— 1890	1881— 1890	1891— 1900
Urodzeń	45,8 ^a	46,8 ^b	42,4	42,5	44,0	41,3	40,3	41,1
Zgonów	30,3 ^a	33,1 ^b	33,8	38,5	29,6	27,5	25,9	25,5
Przyrostu nat.	15,5 ^a	13,7 ^b	8,6	4,0	14,4	13,8	14,4	15,6

^a Lata 1822—1827.

^b Od 1832 r.

Zródła: AGAD, RSKP, sygn. 109, 110 i 111; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 67.

O współczynnikach ruchu naturalnego można by powiedzieć to samo, co poprzednio o liczbach stanu zaludnienia, tzn. że są niezbyt pewnym przybliżeniem i że w przyszłości mogą zostać poważnie skorygowane. W każdym razie nie ulega żadnej wątpliwości, że przyspieszenie tempa wzrostu demograficznego nastąpiło wyłącznie przez spadek stopy zgonów. Trwała tendencja spadkowa w tej dziedzinie rozpoczęła się od lat sześćdziesiątych XIX w. Pomyślnie kształtował się też współczynnik przyrostu naturalnego w latach dwudziestych i trzydziestych tego wieku. W następnym dwudziestoleciu po raz ostatni ujawniły się w dużej skali hamulce represyjne w rozwoju ludności.

Jak z kolei przedstawiały się zmiany w stosunkach społecznych i w strukturze agrarnej wsi Królestwa Polskiego w ciągu XIX w.? Otóż wszyscy badacze zgodnie podkreślają, że cechą charakterystyczną stosunków na wsi przeduwłaszczeniowej był systematyczny wzrost liczby ludności bezrolnej. Ocenia się, że jej odsetek wśród ogółu ludności

¹⁰ J. Leskiewiczowa, *Stosunki gospodarcze i społeczne w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 2, Warszawa 1964, s. 322—323.

chłopskiej zwiększył się z 27 w końcu lat dwudziestych do 40 w końcu lat pięćdziesiątych, a w liczbach absolutnych miała ona wtedy osiągnąć stan ponad 1,3 mln osób¹¹. W tym samym okresie ogólny stan posiadania ziemi przez chłopów kurczył się na skutek ekspansji folwarku, a równocześnie żywiolowo przebiegał proces podziałów rodzinnych.

Uwłaszczenie nie poprawiło struktury agrarnej charakteryzującej się istnieniem wielkiej liczby gospodarstw karłowatych, niesamodzielnych. Przeciwnie, powstało wiele nowych tego rodzaju gospodarstw. Zmiany w tej strukturze w nowych warunkach miały skomplikowany charakter, ponieważ uwarunkowane były wieloma czynnikami. Jednakże w dokonującym się procesie rozwarstwienia przeważająca część gospodarstw chłopskich była zagrożona spadkiem do niższych kategorii obszarowych, a części zagrażała całkowita utrata ziemi. O ile więc samo uwłaszczenie silnie zmniejszyło rozmiary ludności bezrolnej, to w następnych dziesięcioleciach poprzednia tendencja ponownie się ujawniła, choć na ogół w znacznie mniejszej skali. Na początku XX w. miało być na wsi ok. 18% ludności bezrolnej¹².

Po przedstawieniu w najogólniejszych zarysach podstawowych faktów z dziedziny rozwoju demograficznego i zmian w strukturze społeczno-gospodarczej wsi należy wrócić do pytań postawionych na początku niniejszych rozważań. Tak więc w zasadzie we wszystkich pracach, które dotyczą zagadnień wiejskich tego okresu, dużo uwagi poświęca się także problemom demograficznym. Chodzi jednak o to, że kwestie demograficzne z jednej strony, a geneza i przebieg reform, zmiany w strukturze społecznej wsi i strukturze gospodarstw z drugiej strony często stanowią zagadnienia niejako równoległe, tylko w małym stopniu wzajemnie ze sobą powiązane, a w niektórych przypadkach zupełnie izolowane.

W największym stopniu dotyczy to właśnie działań związanych z reformami. Podnoszone są w tej kwestii dwa czynniki: konsekwencje politycznej zależności od zacofanej Rosji carskiej i egoistyczna postawa ziemiaństwa. Czynniki demograficzny pojawia się tylko pośrednio wtedy, gdy nadaje się duże znaczenie tym zmianom w strukturze ludności chłopskiej w okresie przeduwłaszczeniowym, kiedy prowadziły do gwałtownego wzrostu liczebnego bezrolnych. Wzrost ten był „czynnikiem rozsadzającym” od wewnątrz ustrój feudalny¹³ i ułatwiającym przeprowadzenie dalszych, gruntowniejszych zmian w stosunkach wiej-

¹¹ *Ibidem*, s. 349—350.

¹² K. Groniowski, *Stosunki agrarne w Królestwie Polskim w latach 1870—1914*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa...*, t. 3, s. 37.

¹³ Leskiewiczowa, *op. cit.*, s. 349.

skich. Natomiast oprócz czynników natury ekonomicznej, politycznej bądź ideologicznej — elementy motywacji decydentów spośród ziemiaństwa i władz carskich — w powszechnym przekonaniu na przeprowadzenie reform wielki wpływ wywierał nacisk w tym kierunku ze strony chłopów. Na przykład H. Brodowska pisze, że częściowe reformy w dobrach rządowych były „wymuszone pod naciskiem skarg chłopów na wyzysk dzierżawców i powszechnego żądania oczynszowania”¹⁴. Dyskusje na ten temat w organach ustawodawczych nie przyniosły żadnych wyników, ale w Królestwie „dojrzały siły ruchu chłopskiego, grożące rewolucją i zmuszające rząd carski do uregulowania stosunków wsi z dworem”¹⁵. W tych warunkach wiadomości o niepokojach w Galicji przyspieszyły wydanie ukazu czerwcowego 1846 r. W następnych latach zrozumienie potrzeby uregulowania sprawy chłopskiej wynikało m. in. z tego, że „potęgujące się niezadowolenie i opór wsi coraz bardziej utrudniały funkcjonowanie pańszczyźnianego folwarku”¹⁶, a na ostateczne decyzje o uwłaszczeniu duży wpływ wywarł ruch chłopski lat 1861—1862¹⁷.

Wydaje się, że przyczyn rosnącego oporu chłopskiego przeciw istniejącym stosunkom i zmianom podyktowanym interesem ziemiaństwa nie sposób w pełni zrozumieć bez uwzględnienia czynnika demograficznego. Należy sądzić, że należał on do zespołu podstawowych czynników powodujących wielostronne zmiany w tradycyjnym układzie stosunków wiejskich i postawie chłopów. Nastroje niezadowolenia i opór w warunkach postępującego rozwarstwienia, rozdrobnienia gospodarstw i wzrostu liczby bezrolnych rodziły się ze świadomości niepewności losu gospodarstw i zagrożenia podstaw egzystencji. Ubytek ziemi w posiadaniu chłopów w wyniku ekspansji folwarku nie jest wystarczającą przesłanką do wytłumaczenia zachodzących zmian. Bo chociaż wzrost zaludnienia nie był wtedy jeszcze zbyt wysoki, to trzeba pamiętać o tym, że do lat sześćdziesiątych istniały niewielkie możliwości rozładowywa-

¹⁴ H. Brodowska, *Historia społeczno-gospodarcza chłopów polskich w zabrze rosyjskim*, [w:] *Historia chłopów polskich*, red. S. Ignar, t. 2, *Okres zabórów*, Warszawa 1972, s. 292. Zdaniem Leskiewiczowej, *op. cit.*, s. 329, w czasie powstania listopadowego nie uregulowano spraw chłopskich, ponieważ „zbyt słaba okazała się lewica sejmu powstańczego i opór chłopski”.

¹⁵ Brodowska, *op. cit.*, s. 293.

¹⁶ Leskiewiczowa, *op. cit.*, s. 330.

¹⁷ Brodowska, *op. cit.*, s. 294. Ogólną formułę związku między oporem chłopskim a reformami wyraziła J. Leskiewiczowa, *Włościanie*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław 1979, s. 71, pisząc, że m. in. w postawie wsi wobec powinności na rzecz folwarku „tkwiła geneza reform podejmowanych na skalę pojedynczych majątków, donacji, domeny państwowej, a wreszcie całego kraju”.

nia względnego przeludnienia na wsi. Względne przeludnienie musiało więc w rezultacie powodować wzrost napięć i w pewnym sensie odegrało rolę czynnika motorycznego przekształceń społecznych i ekonomicznych.

Po uwłaszczeniu sytuacja uległa zmianie. Chociaż objawy modernizacji demograficznej — trwała tendencja spadkowa stopy zgonów i wzrostowa przyrostu naturalnego — w pełni się ujawniły, to doszły nowe ważne elementy rzutuujące na sytuację na wsi. Postęp w rolnictwie umożliwiał intensywniejszą uprawę ziemi, w pewnych okresach następował nawet przyrost ziemi w posiadaniu chłopów, a równocześnie powstały możliwości rozładowywania przeludnienia wsi i tym samym zmniejszania nacisku demograficznego na strukturę agrarną w wyniku urbanizacji i emigracji zagranicznej¹⁸.

W literaturze dotyczącej problematyki społeczno-gospodarczej wsi widoczne są duże różnice w traktowaniu czynnika demograficznego w odniesieniu do Śląska i Wielkopolski — zwłaszcza w pracach T. Ładogórskiego i S. Borowskiego — oraz w odniesieniu do Królestwa Polskiego. Wynika to przede wszystkim z dobrego rozpoznania problematyki rozwoju demograficznego ziem polskich pod panowaniem pruskim, co z kolei było ułatwione istnieniem dobrej lub bardzo dobrej statystyki stanu i ruchu naturalnego ludności. Sytuacja Królestwa Polskiego pod tym względem jest diametralnie odmienna i dlatego ostatnio I. Gieysztorowa wysunęła postulat rewizji i korekty danych urzędowych, które nie odpowiadają obecnym wymaganiom¹⁹. Prace takie zostały podjęte przez Sekcję Demografii Historycznej Komitetu Nauk Demograficznych PAN²⁰. Pomyślne zakończenie tych prac, czyli ustalenie danych o stanie i ruchu ludności racjonalnie uzasadnionych, może mieć duże znaczenie dla badań innych dziedzin życia społecznego i gospodarczego w ubiegłym stuleciu, a głównie dla problematyki zasygnalizowanej w tych rozważaniach.

Uniwersytet Łódzki

¹⁸ Groniowski, *op. cit.*, s. 35.

¹⁹ Gieysztorowa, *op. cit.*, s. 66.

²⁰ Por. program prac „Przeszłości Demograficznej Polski” 1981, t. 12.

Julian K. Janczak

LES PROBLÈMES DÉMOGRAPHIQUES DE LA POLOGNE CENTRALE A L'ÉPOQUE DE LA LIQUIDATION DES RAPPORTS DOMANIAUX

Dans le discours, on a abordé le problème de la réalisation d'une opinion, qu'on partage en général dans la pratique des recherches scientifiques, que l'examen de types divers de la dépendance entre la population et l'économie est une tâche importante de l'histoire et que les processus démographiques étaient fonction et en même temps force motrice des transformations économiques et sociales. Car on constate que dans les travaux présentant la genèse, le cours et les résultats des arrangements des rapports à la campagne au Royaume de Pologne au XIXème s. et dans d'autres travaux du domaine des relations campagnardes, les conditionnements démographiques n'étaient pas pris en considération d'une façon satisfaisante. Cet état de choses résulte de la connaissance insuffisante du cours des processus démographiques à l'échelle du pays et plus encore à l'échelle des régions particulières.

Il n'y a aucun doute qu'à l'époque de l'affranchissement avait lieu l'accroissement considérable de la population, plus grand qu'au siècle précédent, mais toujours inégal dans le temps. Dans les conditions où il y avait peu de possibilités de trouver un emploi hors de l'agriculture, la mobilité de la population était presque nulle et la quantité de terre en possession des paysans diminuait systématiquement en faveur des métairies, c'était un facteur important menant à l'émiettement des exploitations agricoles et à l'accroissement du nombre de la population sans terre. Par conséquent, cette situation était cause des troubles sociaux qui forçaient les propriétaires fonciers et les autorités d'état aux réformes. Après l'affranchissement, dans le développement de la population du Royaume de Pologne se firent voir les tandances propres à la période de la révolution démographique avec toutes les conséquences de ce phénomène. La pression démographique sur la structure agraire était adoucie surtout par les effets directs ou indirects d'émigration de la population dans les villes et à l'étranger.